

Summary

In article are considered the political processes which have been carried out against party elite of Donetsk area within the Large terror on the basis of archival materials and publications of a periodic seal.

Р. Ю. Подкуп

ДЕЯКІ СТЕРЕОТИПИ СВІТОГЛЯДУ ЧЕКІСТІВ ПІД ЧАС “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” (1937-1938 РР.)

Незалежність України, утверджена після розпаду радянської імперії на початку 1990-х рр., спричинила трансформацію свідомості у політичної та інтелектуальної еліти, населення, поставила на порядок денний проблему самоідентифікації. Базовим елементом процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях.

Національна історична наука мала на меті довести свою самостійність і спроможність проводити наукові розробки, які не обмежувалися прокрустовим ложем класової ідеології. В радянський період історія України інтерпретувалася як регіональний варіант російської історії, де головною темою було вивчення “вікових прагнень українців до дружби з великим російським народом”.

Всі події і постаті української історії, що не вкладалися у подану схему, підлягали нещадному осудженню. Так, довгі роки замовчування проблеми створення функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих призвели до її політизації та актуалізації як наукової проблеми. Дослідження політичних репресій/переслідувань стало однією із соціально значущих проблем.

Політичні репресії, що застосовувалися більшовицьким керівництвом в Україні, мали специфічну спрямованість – проти “українського сепаратизму” та його потенційних ідейних керівників – української інтелігенції. Більшість її не поділяла політику Москви в Україні, критично ставилися до подій, що відбувалися в СРСР. У численних зведеннях ДПУ містяться висловлювання інженерів, економістів, вчених, які пророкували економічні невдачі, негативно відносились до конфіскацій хліба тощо.

Відоме ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до України як “петлюрівської” та “повстанської” території. Сталін в листі до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. писав: “Справа на Україні погані. [...] Погано за лінією ГПУ. Реденсу [тоді голова

ГПУ України. – Авт.] не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій та своєрідній республіці як Україна. Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек” [1, с.30-31].

Політичні репресії не припинялися навіть в умовах голоду. Всього в Україні органи держбезпеки заарештували у 1932 р. 74849 осіб, а в 1933 р. – 124463 особи [2, с.119]. На Поділлі тільки за листопад-грудень 1932 р. ГПУ “ліквідувало” 121 “контрреволюційну групу” в складі 548 осіб, з яких 75 – були кваліфіковані як “петлюрівці”, а 61 – “колишні бандити” [3, арк.15].

Економічні провали, голодомор, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, були спровоковані “ноюю тактикою класового ворога, який змінив своє обличчя” і “послаблений класовою пильністю партійних і радянських організацій”. Головна вина за “засмічення” ворогами народу покладалася на місцеві партійні апарати. Зокрема, місцеві партійно-державні органи Вінницької області критикувалися за те, що за 1933-1934 рр. “при величезній засміченості колгоспів класово-ворожим елементом” з них було “вичищено” “лише” 4 тис. чол. [4, арк.34].

На лютнево-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) теза Й. Сталіна про “загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму” отримала практичне втілення. Був даний дозвіл на розгортання масових політичних репресій.

Дослідникам загалом відомі загальні ліміти на репресованих громадян, визначені вищим партійно-державним керівництвом СРСР. Всього планувалось заарештувати в СРСР 259450 чоловік, з них 72950 розстріляти. Однак, відомо, що вони були перевищені у декілька разів.

Такі масштабні завдання вимагали і відповідного виконавця. Головне управління державної безпеки НКВД СРСР та його регіональні підрозділи стали інструментом у проведенні соціальних та національних “чисток”.

В 1936-1937 рр. в органах державної безпеки служили здебільшого члени ВКП(б)-КП(б)У та ЛКСМ. Адже структура органів державної безпеки, як всі органи державного управління мала дві скла-

дові: адміністративну (ГПУ-ОГПУ при СНК, НКВД як орган державного управління) і політичну (існування партійних осередків і підпорядкування політбюро РКП(б)-ВКП(б)).

Вже в 1923 р. в органах держбезпеки було 50,8 % комуністів – більше, ніж будь-якому іншому наркоматі. В монопартійному середовищі чекісти всю діяльність, як і інші органи державного управління, будували на основі політичних вказівок компартії. В 1922 р. було прийнято рішення, що всі документи, які стосувалися принципових питань стосовно діяльності ГПУ, не повинні надходити до секретаря ЦВК А. Єнуkidзе без попереднього погодження з політбюро ЦК [5].

Дієвим способом партійного впливу на органи державної безпеки було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів. Так, Ф. Дзержинський – член ЦК РКП(б) і оргбюро РКП(б), з червня 1924 – кандидат в члени політбюро. Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів були членами бюро відповідних партійних комітетів. Голова ВЧК Ф. Дзержинський закликав керівників-комуністів мати на увазі, що "...чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку зі сторони партії і відповідальних перед партією керівників". В свою чергу, звертаючись до чекістів просив не забувати, що "...ми тримаємося тільки на довірі партії" [6].

У такій ситуації спроби провінційних керівників-чекістів підпорядкувати собі партійні комітети наштовхувалися на негайну негативну реакцію з боку центрального керівництва спецслужби. В протилежній ситуації – надмірно амбіційних партійних керівників "приборкувало" ЦК партії. Такі випадки були характерні для початку 1920-х рр., коли налагоджувалася система партійно-державного управління СРСР. В подальшому фіксуються лише міжособисті конфлікти між керівниками місцевих апаратів ГПУ-НКВД, органами державного управління та секретарями партійних комітетів.

В період "великого терору" "трійки" теж формувалися, виходячи з подвійності. У діючій партійно-державній системі СРСР "трійки" стали, по-перше, елементом формальної радянської демократії. До її складу входили представник від політичної партії "секретар обкому", прокурор – представник державного органу, який наглядає за дотриманням законодавства, та начальник НКВД – органу, який здійснював арешт та проводив слідство. В такій конструкції представники гілок державної влади та партійного апарату були рівні. Навіть тоді, коли члени "трійки" ставали жертвами терору, їх судили як окремих осіб, а не представників партійно-державного апарату. Посада була лише обтяжуючою обставиною в їх "антирадянській діяльності".

Засуджені теж не могли апелювати щодо одноосібного суб'єктивного вирішення їх долі. Формально “контрреволюціонерів” судили представники двох державних органів та громадсько-політичної організації.

По-друге, здійснювався взаємний контроль за дотриманням постанов політбюро ВКП(б), оперативних наказів НКВД, рішень Прокуратури СРСР. Відмова підписувати протокол, незгода з вироком окремії особи вимагала б негайних пояснень у присутності перших керівників регіону. Така позиція могла бути кваліфікована як протидія політичній “лінії партії”.

По-третє, створювалася свого роду “колективна відповідальність” за знищення “контрреволюціонерів”. Таким чином, в подальшому жоден із представників влади не міг би звинуватити свого колегу у “неправедних” діях щодо масового репресування невинного населення.

Такого результату взаємодії між різними гілками влади більшовицьке керівництво змогло досягти через ідеологічне маніпулювання людською свідомістю та створення відчуття корпоративності.

Потрапляючи до органів державної безпеки, людина проходила випробування владою. Ні один з державних органів не давав такого відчуття всесильності. Натомість, людина потрапляла в жорстку систему, де заборонено не лише вільно говорити, але вільно індивідуально мислити. “Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно”, – писала група комуністів-чекістів в 1922 р. у листі до ЦК РКП(б) [7, с.45].

В більшості чекісти початку 1920-х рр., які вважали ЧК “безжальною машиною”, перейшли на партійно-радянську роботу. Інші, залишившись в органах державної безпеки, прийняли корпоративні вимоги і стали активними борцями з “контрреволюцією”.

В другій половині 1930-х рр. вищим партійно-державним керівництвом СРСР та України активно формувалася громадська думка про активну і справедливую боротьбу органів державної безпеки у боротьбі з “шкідниками” та “контрреволюціонерами”. Про це наголошувалось з трибун нарад, пленумів ЦК, які стосувалися діяльності органів державної безпеки у боротьбі з “контрреволюцією”, “шкідництвом”, “ворогами народу”. Автори газетних статей називали чекістів “захисниками першої у світі соціалістичної держави”, “борцями із ворогами народу”, “охоронцями інтересів радянського народу” і тому вони користуються повагою у населення. Стверджувалося, що чекістська робота “важка” і “небезпечна”, вимагає “політич-

ної пильності", "сміливості", "всебічної уваги". Тому "партія завжди направляє найкращі кадри в ОГПУ-НКВД".

Особливо підкреслювалась необхідність і почесність роботи чекиста. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов на засідання Президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. вказував: "Робота в органах НКВД вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів всього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВД найбільш підвищені. І найпершим священним нашим обов'язком стало – це виправдання цього довір'я. Народ мислить таким чином, якщо людина працює в органах НКВД, значить це найбільш відданий більшовик, найбільш віддана радянському народу особа, яка готова в любий час віддати своє життя за інтереси народу, це людина, яка безмежно віддана своїй батьківщині, своєму уряду, своїй партії, вождю партії – товаришу Сталіну" [8, с.25].

Виступаючи 20 грудня 1937 р. на святковому засіданні у Великому театрі, присвяченому 20-річчю органів державної безпеки, член політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян, відзначав, що НКВД – "організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народу. Вони – один із авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від всіляких ворогів" [9, с.29]. Завдяки прозорливості Й. Сталіна та керівництва партії, які "кадрово укріпили органи НКВД", чекисти не дають "втратити класову пильність", "стати безпечними стосовно класового ворога і ворог був розкритий до кінця" [9, с.36]. Успішність важкої та небезпечної роботи НКВД, особливо в у 1937 р., полягала, на думку А. Мікояна, у масовій підримці народних мас. Він стверджував, що населення довіряє органам НКВД і навів декілька прикладів народної допомоги у виявленні "фашистських шпигунів, шкідників та контрреволюціонерів" [9, с.37].

Таким чином, у громадськості формувався відповідний радянський стереотип щодо діяльності органів НКВД. Він мав наступну логіку:

- народ, партія і НКВД – одне ціле;
- НКВД довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- захист соціалістичної Вітчизни – важка та небезпечна робота;
- партія постійно турбується про кадрове укріплення органів НКВД самими відданими радянській владі людьми;
- бути співробітником НКВД означає мати "особисту" довіру у "народу СРСР";
- чекіст – це народна нагорода за відданість радянській владі.

Отже, у співробітників місцевих апаратів НКВД не було тіні сумніву у правильності і необхідності масових репресій для забезпечення мирного існування соціалістичної держави.

Чекіст отримував необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними територіями. Залишити в собі людські почуття під час вирішення глобальних “державних завдань” дуже важко. Людина відчувала надзвичайний емоційний підйом, власну приналежність до “чогось великого”, “важливого”. Тому долі людей у “побудові світлого майбутнього” нічого не важать. Чекіст швидко навчався посилати людей на смерть на благо великої ідеї.

Також формувався відповідний стереотип “ворога народу”. Цей образ у середині 1930-х рр. завжди поєднував у собі “внутрішнього ворога” / “п’ятої колони” та “зовнішнього” (фашистсько-капіталістичного). Всі розкриті і офіційно оприлюднені “контрреволюційні організації” мали зв’язок із капіталістичними державами. У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 р. щодо директиви органам державної безпеки стосовно “контрреволюційних троцькістсько-зінов’євських елементів” прямо вказується: “а) До последнего времени ЦК ВКП(б) рассматривал троцкистско-зиновьевских мерзавцев как передовой политический и организационный отряд международной буржуазии. Последние факты говорят, что эти господа скатились еще больше вниз, и их приходится теперь рассматривать как разведчиков, шпионов, диверсантов и вредителей фашистской буржуазии в Европе” [10, арк.55; 11, с.221].

У виступі Й. Сталіна 2 червня 1937 р. на розширеному засіданні Військової ради при наркоматі оборони СРСР з інформацією про “військово-фашистську змову проти Радянської влади” теж підкреслюється політичні та фінансові зв’язки змовників з німецькими фашистами [12]. Теза про “зв’язок внутрішньої контрреволюції з імперіалістичними колами за кордоном” “червоною ниткою” проходило через всі публічні виступи партійно-державних діячів СРСР та України.

Лідери ВКП(б), використовуючи агітаційно-пропагандистський потенціал партійно-державного апарату, влаштовували публічні диспути, обговорення щодо діяльності “троцькістсько-зінов’євських ворожих осередків”, “шкідників, диверсантів” тощо. Створювалася відповідна суспільна атмосфера недовір’я, підозрілості, пошуку винуватців соціально-економічних негараздів. Водночас, громадянам чітко вказувався “ворог”, надавалися його характерні соціальні, політичні, ділові та емоційні ознаки. Зокрема, “походить із колишніх”,

“колишній член непролетарської партії” або “колишній член компартії, виключений за ...”, “неспроможний організувати справу”, “не любить радянську владу”, “критикує керівництво партії та уряду”, “йде проти волі колективу”. Робився обов’язковий висновок, що їх діяльність підірвала обороноздатність СРСР в умовах “капіталістичного оточення”.

Таким чином, у населення свідомо формувався відповідний страх перед внутрішніми та зовнішніми “ворогами народу” і, як наслідок, неминучою війною. На рівні інстинкту людина повинна ліквідувати джерело страху. Використовуючи природу людської психології, Й. Сталін реалізовував дві мети: перша – змобілізувати населення на “велику війну”, друга – певною мірою пояснити громадськості масштабні арешти.

Поведінка співробітників місцевих апаратів НКВД теж формувалася із суміші страху перед “наступом міжнародного імперіалізму” і “ненависті до ворогів народу”. Вони потрапили в органи державної безпеки на початку чи у середині 1930-х рр. згідно комуністичних чи комсомольських призовів.

Пересічний співробітник НКВД мав селянське чи робітниче походження. Але вихідці із села, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки комсомолу та компартії, вже були позбавлені традиційних селянських моральних регуляторів, зокрема, сорому за скоєне.

Вихідці з робітничого класу представляли перше або друге покоління міських жителів. Їх культурне середовище, в порівнянні із селянськими традиціями, теж було маргіналізоване. Особливістю цієї групи повне руйнування традиційних форм соціальної регуляції (не соромно брехати з огляду на політичну доцільність, не тримати слово, не дотримуватися вірності у шлюбі тощо). С. Матвєєва та В. Шляпентох стверджують, що якраз ці обставини реанімували стародавні форми соціальної регуляції, зокрема, страх перед фізичним насиллям. Цей стан суспільної свідомості відіграв важливу роль у встановленні в СРСР державного терору [13, с.39-40].

Водночас, маючи стереотип “захисника вітчизни” і “довіри народу СРСР”, вихований на традиціях жорстокості і безжальності громадянської війни, вважав цілком доцільним масові операції щодо “ліквідації ворогів народу”. В їх уяві “шкідники, диверсанти, шпигуни та їх імперіалістичні господарі” загрожували не лише СРСР в цілому, а й добробуту самих чекістів, їх сімей, їх суспільному оточенню. Вони вважали, що існувала реальна загроза їх майбутньому.

У боротьбі з “ворогом соціалістичної держави” можна застосовувати всі методи, у тому числі фізичного впливу. Офіційної дирек-

тиви НКВД щодо використання методів фізичного впливу під час допитів поки в архівах не виявлено. Однак, цілком вірогідно, що усна вказівка-дозвіл була оголошена М. Єжовим на нараді керівних співробітників НКВД та 16-20 липня 1937 р. Аналіз архівно-слідчих справ дозволяє стверджувати, що масове побиття підслідних розпочалося в кінці липня – на початку серпня 1937 р.

Типовим стали свідчення арештованого Д. Платинського, від якого співробітники УНКВД Вінницької області вимагали зізнання у членстві “Бунду”. Почувши відмову, слідчий В. Майструк почав бити товстим мотузком. Інший слідчий, Тищенко, проявляючи при допитах “особливу активність”, бив арештованого кулаками, пресом та лінійкою. Не відставали від колег і інші співробітники УНКВД, які заходили до кабінету під час допитів Д. Платинського: “Редер – ніжкою від стільця, кулаками, Решетілов – палицею і кулаками. 2-3 рази вони побили мене до того, що я втрачав свідомість, вони мене обливали водою і після допиту приходив у камеру мокрий” [14, с.202]. Через 9-10-ти днів систематичних фізичних знущань Д. Платинський був готовий підписати складене слідчими зізнання [14, с.202]. Слідчий Гуня у присутності начальника 4-го відділу УНКВД Ширіна прив’язав в’язня К. Борисова до спинки стільця і, відкривши йому рот, став стальним предметом ламати зуби [14, с.204-205].

Таким чином, вважаючи Україну “петлюрівською” і потенційно небезпечною під час збройного протистояння з “імперіалізмом”, сталінське керівництво використовувало державний терор як один із засобів легітимації радянською влади.

Використовуючи розгалужену агітаційно-пропагандистську мережу, Кремль маніпулював свідомістю як населення, так представників партійно-державного апарату.

Така “соціальна інженерія” Сталіна мала на меті створення нового типу “радянської людини”, яка покірно будувати “радянське світле майбутнє”, втілювати в життя ідеї світової революції.

Джерела та література

1. Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.
2. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження – Донецьк, 2003.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-136. – Оп. 1. – Спр. 371.
4. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 7. – Спр. 4.

5. Хаустов В. Не зачеркивать собственную историю // Тамбовская жизнь. – 2002. – 16 января.
6. Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. – М., 1999.
7. Неизвестная Россия. XX век. – М., 1992.
8. 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М., 1938.
9. Микоян А.И. Славное двадцатилетие советской разведке. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М., 1938.
10. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 163. – Спр. 1124.
11. Реабилитация. Политические процессы 30 – 50-х годов. – М., 1991.
12. Виступ Й. Сталіна на розширеному засіданні Військової ради при наркоматі оборони СРСР // Источник. – 1993. – № 3.
13. Матвеева С.Я., Шляпентох В.Э. Страхи в России в прошлом и настоящем. – Новосибирск, 2000.
14. Лошицкий О. “Лаборатория”. Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2.

Summary

The article is dedicated to studying some widespread worldview stereotypes of People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) officials during “Great Terror” in 1937-1938s. Typical Chekist image and his worldview focus is shown. Conclusion is made that the image was constituent of state Party officials and population consciousness manipulation policy in 1930s.

Т. С. Першина

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА В УКРАЇНІ, 1945–1948 РР.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Після закінчення війни почалося переведення народного господарства СРСР на мирні рейки. В Україні, як і в інших республіках, що постраждали від окупації, перебудова йшла одночасно з відбудовним процесом. Перехід від війни до миру є нелегким завданням. З великими труднощами відразу ж зіткнувся й Радянський Союз. Вони мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Перемога була завойована надто дорогою ціною. Найтяжчою і непоправною втратою була загибель десятків мільйонів людей (статистика ще й до сьогодні не може дати повного уявлення про справжні втрати).